Vol 6 Issue 11 Dec 2016

ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari
Professor and Researcher ,
Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

......More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

ISRJ Indian Streams Research Journal
ISSN: 2230-7850 Impact Factor : 4.1625(UIF) Volume - 6 | Issue - 11 | December - 2016

स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांचे मराठी आत्मकथने आणि स्त्रीमूक्ती

प्रा. डॉ. युवराज श्रीराम मानकर
मराठी वि ाग , शिवशक्ती कला, वाणिज्य महाविद्यालय, बा ुळगांव ,
जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र)

सारांश –
'स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांचे मराठी आत्मकथने आणि स्त्री मुक्ती' या मुख्य विषयाच्या अनुषंगाने महत्त्वाच्या पण निवडक स्त्री आत्मकथनकारांच्या आत्मकथनाचा स्त्री मूक्तींच्या दृष्टीने अभ्यास यात केला आहे. हजारो वर्षापासून पुरूषांच्या वर्चस्ववादी सत्तेच्या तालावर बाहुलीसारखी नाचणारी स्त्री ही जात, धर्म, वर्ण, वर्ग, वंश, व्रतवैकल्ये, उपासतापास, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, कौटुंबिक, आर्थिक, शारीरिक, जाचातून मुक्ततेचा श्वास घेऊ पाहते आहे. स्वातंत्र्योत्तर परिवर्तनवादी विचार व संविधानाचे स्वप्न हे तिने तिच्या अंतर्यामी रूजविले आहे. तिला माणूस म्हणून सन्मानाने, स्वा िमानाने, आत्मविश्वासाने , स्वनिर्णयक्षमतेने व स्वकर्तृत्वाने जीवन जगवायाचे आहे. तिला हजारो वर्षापासून चालत आलेल्या निरर्थक रूढी – परंपरेच्या गोष्टीपासून मुक्त व्हावयाचे आहे. तिची ही मुक्तताच कुटूंबाची, समाजाची उन्नती करू शकते असा विश्वास या आत्मकथनातून दिसून येतो. ती यासाठी शिक्षण घेऊन बुद्धिविवेकाच्या, वैज्ञानिक दृष्टीच्या, समाजवादाच्या, इहवालाच्या आधारे सर्व प्रकारच्या विषमतेचे निर्मूलन करण्याला सज्ज झाली आहे.

प्रस्तावना –

वातंत्र्योत्तर काळात साहित्य क्षेत्रात अनेक प्रज्ञा आणि प्रति ेला बहर आला त्याचे कारण 'स्वातंत्र्योत्तर' या शब्द संकल्पनेत दडलेले आहे. ही संकल्पना ज्या पाया ूत तत्त्वांवर उ ी झाली, ती तत्त्वे म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय, समाजवाद, इहवाद आणि धर्मनिरपेक्षता ही आहे.ही तत्त्वे जीवनाची मुल्यसौंदर्य आहे. या मूल्यांनी जीवनाची सुरूपता आणि कुरूपता अशा दोन ागात वि ागणी केली आणि जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात आमुलाग्र क्रांती घडवून आणली.या क्रांतीला वैचारिक खाद्य ज्यांनी पुरविले ते संविधान निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आहेत. त्यांनी जीवनाच्या क्रांतीचे वैचारिक चारित्र्य आणि जीवन जगण्याच्या आचार सभ्यतेचा अ िमानास्पद जाहिरनामा संविधानाच्या उद्देशिकेत मांडला. या कर्ता आणि कर्माने स्वातंत्र्योत्तर या संकल्पनेला अर्थ दिला; नव्हे तर हे मानवी जीवन सौंदर्याचे मोजमाप आहे. ते जीवनाचे मापदंड आहे. या मापदंडांनी काळाची वि ागणी केली आणि जीवनातील मुक्यांना नवा, कंठ आणि त्या कंठात आवाज रला. त्या आवाजाला अ िव्यक्तीचे धाडस दिले. जीवनाकडे बघण्याचे नवे ान दिले. जीवनातील जीवनानु व लेखणीतून अ िव्यक्त करण्याला नवे बळ दिले. नवी ूमिका आणि नवा दृष्टीकोण दिला आणि साहित्याला नवे ध्येय दिले. आविष्कार स्वातंत्र्याच्या मूक्ततेमुळे नव्या प्रज्ञा आणि प्रति ा आपल्या अनु वाना रूप देऊ लागल्या, त्याचा परिणाम म्हणून ावनेच्या तीव्र दाबातून ाषिची विशिष्ट रचनाकरून ाविक कृती म्हणून काव्य हा साहित्य प्रकार पुढे आला, तर दुसऱ्याला, अनुकूल किंवा प्रतिकुल करण्यासाठी ाषिक कृती म्हणून नाट्य हा वाङ्मय प्रकार आकाराला आला आणि आपल्याजीवनात घडलेल्या घटना इतरांना सांगण्यासाठी ाषिक कृती म्हणून 'आत्मकथन' हा वाङ्मय प्रकार पुढे आला याचा अर्थ यापुर्वी हे वाङ्मय प्रकार अस्तित्वात नव्हते असे नाही. पण स्वातंत्र्योत्तर काळाने या जीवनात घडलेल्या घटना इतरांना सांगण्यासाठी अधिक नवे बळ दिले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातही पुरूषांनी आणि काही अपवाद वगळता स्त्रीयांनी आत्मकथने लिहिली आहेत. पण त्याचे स्वरूप मर्यादीतच होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात हजारो वर्षापासून मूक असलेल्या स्त्रीया बोलू लागल्या, त्या आपल्या जीवनातील घटना इतरांना सांगण्यासाठी आत्मकथनातून लिहू लागल्यात. असे लिहित्या झालेल्या स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीयांच्या निवडक आत्मकथनाचा विचार येथे करावयाचा आहे.

शोधविषयाचा पुर्वगत आढावा –

मराठी साहित्यातील आत्मकथन या साहित्य प्रकाराचा अनेकांनी अनेकांगी अभ्यास केला आहे. विविध साहित्य प्रवाहात अनेक लेखकांनी अनेक आत्मकथने लिहिली. तसेच स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक स्त्रीयांनी मराठी आत्मकथने लिहिली आहेत. पण काही मोजक्याच अभ्यासकांनी स्त्रीयांच्या आत्मकथनावर संशोधन केले आहे त्यातील काहींचे पुस्तक रूपाने प्रकाशित झाले आहे तर काहींचे अप्रकाशित आहे. सौ. श्रृती श्री. वडगबाळकर यांनी 'मराठीतील स्त्री आत्मचरित्रांचा सामाजिक अंगाने अभ्यास' केला आहे.तर उषा हस्तक यांनी 'मराठीतील आत्मचरित्रपर लेखन' केले आहे.शो ा पाटील यांनी ' एकोणावीससे अठ्यांऐंशी सालातील स्त्री आत्मचरित्राचा अभ्यास' केला आहे. एस.गोखले यांनी चरित्र–आत्मचरित्र आणि चरित्र – आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्याचा अभ्यास' केला आहे. तर रंजना नेमाडे यांनी 'पुरूषांच्या आत्मचरित्रातील स्त्री–रूपे' यांचा अभ्यास केला आहे. रमेश माने यांनी 'उर्मिला पवार यांच्या आयदान' या दलित आत्मकथनाचा स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून अभ्यास केला आहे. शो ा पाटील यांनी 'मराठी स्त्री आत्मचरित्राची स्त्रीवादी चिकित्सा' केली आहे. राजश्री कदम यांनी लेखक पत्नीची आत्मकथने: एक चिकित्सक अभ्यास' केला आहे. तर मनोहर जाधव यांनी 'साठोत्तरी

दलित स्त्री आत्मकथने : एक चिकित्सक अभ्यास' केला. तर श्यामल गरूड यांनी 'दलित स्त्री आत्मकथने' या विषयावर अभ्यास केला आहे. आणि अजूनही विविध विषय घेऊन अभ्यास सुरू आहे. असे असले तरी 'स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीयांनी लिहिलेली निवडक मराठी आत्मकथने आणि स्त्री मुक्ती' हा विषय नाविण्यपूर्ण असाच ठरणारा आहे.

शोधनिबंधविषयाची समस्या –

स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीयांनी मराठी आत्मकथन साहित्य लिहिले आहेत. परंतु स्त्रीयांनी लिहिलेल्या आत्मकथनांनी स्त्रीयांचे प्रश्न सोडविले आहे काय? स्वातंत्र्योत्तर काळात जीवनात वैज्ञानिक, ौतिक, तांत्रिक प्रगती मोठ्या प्रमाणात झाली. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीने आपले पाय रोवले. खाणे, पिणे, राहणीमान, मोकळेपणा या जीवनशैलीत फार मोठा बदल झाला. हा खर तर बाह्यबदल आहे.पण अंतर्गत ृष्ट्या तिच्या मानसिकतेमध्ये काही बदल झाला का ? हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. एकीकडे असे चित्र दिसत असले तरी स्त्री ही पूर्णपणे पुरूषांच्या दास्यातून मुक्त झाली का? तिला वरपांगी समाजदर्जा दिला जात असला तरी कुटूंबात तिला समानतेने वागविले जाते का ? ती आजही पुरूषांच्या दृष्टीने एक ोगवस्तूच का आहे? तिला ोगवस्तू मानण्यातून खैरलांजी, कोपर्डी अशा अनेक घटना घडल्या नाहीत काय? ती पूर्णपणे सुरक्षित आहे का? ज्या धर्मानी स्त्रीयांवर विषमता लादली ती विषमता ती आजही का ोगते आहे, ती धर्माच्या, रूढी, परंपरेच्या गुलामीतून पूर्णपणे मोकळी का झाली नाही ? शहरी संस्कृतीतील सुशिक्षित व सुसंस्कृत म्हणवली जाणारी स्त्री ही ग्रामीण, दलित स्त्रीकडे वर्णा िमान व जाती िमानाच्या वर्चस्व वादी दृष्टीतून का पाहते आहे? स्त्री ही स्त्रीचीच वैरी का आहे ? स्त्री ही स्त्रीच्या आरक्षणाला का विरोध करते ? स्त्रीचे आणि पुरूषांचे, पुरूषांचे आणि स्त्रीचे, स्त्री आणि स्त्रीचे नाते संबंध बंधुतापूर्ण असलेले का दिसत नाही? स्त्रीयांनी स्त्री मुक्तीसाठी काय केले यासारख्या प्रश्नानीच खरे तर सदर विषयाच्या शोधाकडे वळविले आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश –

साहित्य हे मानवाला नुसते आनंद देत नाही तर ते मानवी जीवनात आमुलाग्र बदल घडवून आणते. साहित्य हे क्रांतीचे, परिवर्तनाचे हत्यार आहे असे मानले जाते. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीयांनी लिहिलेल्या मराठी आत्मकथनाने स्त्रीयांच्या जीवनात कोणता बदल घडवून आणला, स्त्रीयांच्या वाट्याला आलेले उपेक्षेचे, कनिष्ठ दर्जाचे, अंधश्रद्धेच्या अंधारातून बाहेर पडण्याचे, अल्पवयात तिच्यावर लादलेल्या कौटुंबिक जबाबदारीचे, सासुरवासाचे, तिच्यावर होणाऱ्या अन्याय–अत्याचाराचे, तिला संबोधत असलेल्या ोगवस्तूचे, लैंगिक अमानुषपणाचे, तिच्या चारित्र्यावर संशय घेऊन तिला छळल्याचे व्यसनी पुरूषांकडून केलेल्या छळाचे खरेच निर्मूलन केले आहे का? स्त्रीयांचे धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक आणि लैंगिक शोषण संपविले आहे का? स्त्रीयांमध्ये नि ᐟयता, आत्मविश्वास, स्वा िमान निर्माण केला का? तसेच तिला धर्मचिकित्सा करण्यास प्रवृत्त केले का ? एकंदर स्त्रीयांनी लिहिलेल्या आत्मकथनाने स्त्रीयांच्या जीवनात कोणता बदल केला आहे. स्त्रीयांची मुक्ती केली आहे का? याची तपासणी करणे हेच खरे तर या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

शोधनिबंधांची कार्यपद्धती –

शोधविषयाच्या अनुरोधाने विचार करतांना स्त्रीयांची आत्मकथने आणि जीवन यांचा संबंध, आत्मकथनाची व्याख्या व स्वरूप, आत्मकथनाची प्रेरणा, ते का निर्माण झाले,त्यांचा उद्देश आणि त्यांनी काय साध्य केले. याचा विचार स्त्रीयांनी लिहिलेल्या निवडक मराठी आत्मकथनाच्या साह्याने केला जाणार आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीयांनी लिहिलेल्या निवडक मराठी आत्मकथनाने स्त्रीयांच्या जीवनात घडविलेल्या बदलाचे स्वरूप पाहिले जाणार आहे. याचा अभ्यास विश्लेषणात्मक पद्धतीने व साधार संद ासह करण्यात येत आहे.

शोधनिबंधांची व्याप्ती व मर्यादा –

प्रस्तुत शोधनिबंधाची व्याप्ती ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील ठळक पण स्त्रीयांनी लिहिलेल्या निवडक आत्मकथनाच्या द्वारे करण्यात येत आहे.त्यात मल्लिका अमरशेख यांनी 'मला उदध्वस्त व्हायचंय' (1984), नंदा मेश्राम यांचे 'मी नंदा', सिंधूताई सपकाळ यांचे 'मी वनवासी' (1990), बेबीताई कांबळे यांचे 'जीण आमुचं', प्रा. कुमुद पावडे यांचे अंतःस्फोट या आत्मकथनाचा प्रामुख्याने विचार केला जात आहे. हीच या शोधनिबंधाची व्याप्ती व मर्यादा सुद्धा आहे.

विषय विश्लेषण –

आत्मकथन हा मराठी साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा आणि लोकप्रिय वाङ्मय प्रकार आहे. प्राचीन मराठी साहित्य परंपरेत हा साहित्य प्रकार अस्तित्वात नव्हता; त्याचे कारण स्वतःविषयी इतरांपुढे मोठेपण कथन करणे हे फार उचित आणि सभ्यपणाचे मानले जात नव्हते. परंतु अव्वल इंग्रजी काळात दादोबा पांडुरंग यांनी 1868 मध्ये लिहिलेले पहिले आत्मकथन मानले गेले आहे. याकाळात फारसे आत्मकथन लिहिली गेली नसली तरी जी लिहिली गेली ती बोधवादी स्वरूपाची होती. यानंतर एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत अनेक आत्मकथने लिहिल्या गेली. यात पुरूषांनी जशी लिहिली तशीच काही प्रमाणात स्त्रीयांनीसुद्धा लिहिली आहेत. खऱ्या अर्थाने 1950 पासून आत्मकथनाच्या समृद्धीचा काळ सुरू झाला. आणि स्वतंत्रपणे या मराठीतील वाङमय प्रकाराचा विचार होऊ लागला. तेव्हा स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मकथनाचा विचार करतांना 'आत्मकथन' म्हणजे काय? या आत्मकथनाचा आणि मानवी जीवनाचा काय संबंध आहे ? स्त्रियांनी आत्मकथने का लिहिली? तिच्या लिहिण्या मागील कोणते हेतू, ध्येय होते ? आणि ते हेतू तिच्या आत्मकथनातून तिने साध्य केले का? किंवा ते कसे प्रतिबिंबीत झाले? या अनुरोधाने विचार करू या.

आत्मकथन म्हणजे काय?

आत्मकथन म्हणजे स्वतःच लिहिलेले स्वतःचे जीवन. स्वतःच स्वतःच्या गतजीवनाची क्रमबद्ध केलेली मांडणी म्हणजे आत्मकथन होय. या संद ात डॉ. स. दा.कऱ्हाडे म्हणतात, ''स्वतःच्या जीवनाचे दुरस्थपणाचे सिंहावलोकन वृत्तीने केलेले अवलोकन आणि त्याविषयीचे प्रांजळ निवेदन म्हणजे आत्मचरित्र होय'' 1 असे म्हणतात तर डॉ. वसंत बोरगांवकर ''स्वतःच लिहिलेली स्वतःच्या जीवनाची कहाणी म्हणजे आत्मकथन होय''2 असे म्हणतात. यावरून आत्मकथनात सत्वाचे ान, या ानातून आलेली जागृती, या जागृतीतून समाज जीवनाला घातक ठरणाऱ्या बाबीचे निर्मूलन करणे आणि आपल्या मनातील हव्या असलेल्या समाजाची प्रस्थापना करणे हीच ूमिका सुप्तपणे या आत्मकथनाच्या मागे कार्यरत आहे असे दिसते. याच ूमिकेतून आत्मकथनकार स्वतःच्या जन्मापासून तर आजतागायत घडलेल्या घटनेचे कथन आत्मकथनात करत आला आहे. तो स्वतःच अलिप्त राहून 'स्व' चा शोध घेत असतो. या साहित्य प्रकाराला स्वकथन, आत्मकथन, आत्मचरित्र, आत्मकथा, आत्मवृत्त, आत्मनिवेदन या संज्ञा वापरल्या गेल्या आहेत.

स्त्रीयांची आत्मकथने आणि मानवी जीवन संबंध व त्यांचा हेतू –

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात आत्मकथने विविध क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या पुरूषांनी जशी लिहिली तशीच स्त्रीयांनी सुद्धा लिहिलीत.

यातील काही स्त्री आत्मकथनकार हे वाङ्मय क्षेत्राशी निगडीत आहेत. तर यातील बरेचशी वाङ्मयाशी निगडीत नाहीत. 'स्त्री' आत्मकथनकार ह्या वाङमयांशी निगडीत असंकाय आणि नसल्या काय याचा त्यांच्या आत्मकथनावर फार काही परिणाम झाला नाही. कारण स्त्रीयांचे विविध क्षेत्रातील कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक दुःख, त्यांच्या व्यथा, वेदना त्यांच्यावर झालेला अन्याय अत्याचार, त्यांच्यावरील संस्कार या बाह्यत्कारी घडामोडीचा जसा परिणाम त्यांच्या व्यक्तिमत्वावर झाला. तसेच त्यांच्या अंतरिक विश्वात काही उलाढाली सुरू झाल्या. यातून त्यांचा मूल्यविवेक, अनु वजन्य ज्ञान आणि बौद्धिक कुवत याद्वारे निर्माण झालेल्या दृष्टिकोणातून त्यांनी स्वतःचे जीवन आणि बाह्यविश्व न्याहळून त्यांना गवसलेला जीवनार्थ त्यांनी मांडला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीयांचे अनु वजन्य ज्ञान हे विविध क्षेत्राशी निगडीत आहे.त्यांनी आत्मकथने विविध हेतू समोर ठेवून लिहिली आहेत. त्यात पतीसाठी, घरगुती व्यथा, समाज क्षेत्र, साहित्य क्षेत्र,व्यक्तीगत जीवन, सहजीवन, चित्रपट, संगीत, शिक्षण आणि दलित जीवन यांचेकथन करण्यासाठी लिहिली आहेत. या संद ति डॉ. श्रुती वडगबाळकर म्हणतात, ''स्वातंत्र्यानंतरही 1975 सालापर्यंतचा काळ घेतला तर साधारण 25 ते 30 स्त्री आत्मचरित्रे प्रकाशित झालेली दिसतात. सन 1975 नंतर मात्र स्त्री आत्मचरित्रांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झालेली दिसते.ही स्त्री आत्मचरित्रे विविध क्षेत्रांतील स्त्रियांनी लिहिली आहेत.''3 विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रीयांनी 1975 नंतरच मोठ्या संख्येने आत्मकथने लिहिली त्याला कारण 1975 हे वर्ष जागतिक महिला वर्ष म्हणून जाहिर झाले. त्यामुळे त्यांच्या लेखनाला बळ मिळाले, त्यासोबतच म.गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सत्याग्रहात व चळवळीत मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांना सह ागी करून घेतले. त्यांच्या मुक्तीचा मार्ग सांगितला आणि संविधानाच्या उद्देशिकेने पुरूषालाच नव्हे तर स्त्रियांना सुद्धा मानव म्हणून जगण्याचा हक्क अधिकार दिला, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय, समानसंधी, समाजवाद, इहवाद ही मूल्ये मानवी जीवन जगण्याची मूल्ये आहेत हे सांगितले, हे एक आणि दुसरे असे की साहित्य आणि समाज जीवन यांचा जन्यजनक संबंध आहे. त्या त्या काळातील समाज, संस्कृतीतील उलथापालथी नवे विचार,नवी मूल्ये शिक्षणाने बाईला मनुष्यात येते आणि पशुत्व हटवते याचा परिणाम जसा समाजमानस निर्माण करण्यात झाला. त्यातूनच जीवनाकडे पाहण्याची नवी ॰ष्टी, बनत गेली आणि त्याला वादाचे विचारसणीचे स्वरूप प्राप्त झाले. याच्या परिपाकातून स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात स्त्रीमुक्तीचा हेतू समोर ठेवून आत्मकथने लिहिली आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांच्या आत्मकथनातील स्त्री मूक्तीचे स्वरूप –

स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांनी लिहिलेल्या मराठी आत्मकथनात मल्लिका अमरशेख यांचे 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय' हे आत्मकथन अनेक अर्थांनी लोकप्रिय झाले. विद्रोहाचा बादशाह नामदेव ढसाळ यांची मल्लिका अमर शेखही पत्नी आहे आणि शाहिर अमरशेखाची ती मुलगी आहे.या आत्मकथनात स्त्री ही स्वतंत्र झाली. ती शिक्षण घेऊन स्वावलंबी झाली, ती आर्थिक दृष्ट्या आपल्या पायावर उ ी झाली पण पुर्णपणे तिला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळालेले नाही. तसेच पुरूषांचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन सुद्धा फार बदललेला नाही. तो स्त्रियांकडे शारीरिक सौंदर्याच्या दृष्टीनेच पाहतो आहे आणि त्यामुळे शरीर प्रदर्शनाला जास्त ऊत आलेला आहे. या आत्मकथनाबाबत डॉ. वडगबाळकर म्हणतात, 'आजची स्त्री सक्षम आहे तिचे आत्म ान जागृत झाले आहे. प्रत्येक गोष्ट परंपरा म्हणून ती स्वीकारत नाही तर त्या मागचे कारण जाणून घेते. आजच्या स्त्रीचे चित्र मल्लिका अमरशेख यांच्या मला उद्ध्वस्त व्हायचंय या आत्मचरित्रातून अधिक स्पष्ट झाले' 4 या आत्मकथनाने स्त्रियांना परंपरेच्या जोखडातून बाहेर काढण्याचे आणि बुद्धिविवेकाने विचार करण्याचे ान दिले. इतकेच नव्हे तर जातीयता नष्टकरावयाची असेल तर आंतरजातीय विवाह केला पाहिजे हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विचार मल्लिका अमरशेखने नामदेव ढसाळ यांच्यासोबत विवाह करून प्रत्यक्ष तो सिद्ध केला, यातून त्यांचे विचार, मानसिकता आणि वर्तन हे नव्या पिढीतील स्त्रियांच्या परिवर्तनाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे. ती आपल्या प्रास्ताविकात लिहिते. ''पहिल्यापासून माझं तत्त्वज्ञान, माझी ूमिका अशीच की आयुष्य हिशेब न ठेवता बे ानपणे फेकून द्यावं. धुदंपणे जगांव. सेक्सुअल रिलेशनशिप हा एक नाजूक आणि अवघड प्रश्न. तारा जुळल्या तर आयुष्य र मैफल जमून जाते, नाहीतर बेसूर झालेला एखादा स्वर जुळवता जुळवता संसाराचे इतर स्वर विस्कटू लागतात.कारण शरीर संबंध हाच संसाराचा बेस असतो. नवरा बायकोच्या 36 गुणांपैकी एकही गुण जमला नाही तरी चालेल,माणूस चालवून घेतो, मुलं–बिलं झाल्यावर पण शरीर संबंधातला संवाद जमलाच पाहिजे. कारण अजूनपर्यंत तरी पुरूष हा प्राणी स्त्रीच्या शरीरापलीकडे जाऊन विचार करू शकत नाही.''5 मल्लिका अमरशेखने आपले स्वतःचे तत्त्वज्ञान एक विशिष्ट ूमिका घेतली आहे. ही पुरूषांची गुलामी झुगारून देते आणि मनसोक्त आपले आयुष्य आहे ते इतरांच्या मर्जीप्रमाणे जगण्यापेक्षा स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे जगण्याचा जणू ती स्त्रियांना संदेश देते. इतक्या वरच ती थांबत नाही तर या ारतीय संस्कृतीत सेक्स या विषयावर कधीही स्त्रिया उघडपणे बोलत नाही पण ती सेक्स या विषयावर बोलते आणि पुरूषांच्या दृष्टीला स्त्रीयांच्या शरीर ोगापलीकडे कवडीची किंमत नसते. यातून ती पुरुष संस्कृतीची मानसिकता अधोरेखित करते आणि या मानसिकतेला ती त्यागण्याचा प्रयत्न करते. ती म्हणते, ''माझ्या अवघ्या अस्तित्वाच्या उद्ध्वस्तपणाला कारणी ूत झालेल्या माणसाचा अंश मी कुठल्याही किंमतीवर रक्तात रूजवून घ्यायला तयार नव्हते'' 6 येथे मल्लिका आपल्यापतीने केलेल्या प्रतारणेविरूद्ध आपला विरोध दर्शविते आणि पतीशिवाय स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व, असू शकते ते असलेच पाहिजे असे तिला वाटते. त्यासाठी तिचा चाललेला हा संघर्ष. स्त्रीत्वाची प्रखर जाणीवकरून देणारा, अस्तित्वसिद्ध करणारा , स्त्रीयांना आत्म ान, स्वा िमान आणि स्वावलंबी बनविणारा आहे. ती पुरूषांच्या आणि त्यासंबंधाने आलेल्या सर्वच वर्चस्वाला, ताबेदारीला, पुरूषांच्या संस्कृतीला नाकारते, आजवर स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले सर्वच, दुःख आणि त्यातून तिने धारण केलेली कमालीची सहनशीलता याला हे वर्चस्वच कारणी ूत आहे. असे तिला वाटते म्हणून ती म्हणते, ''ती नवऱ्याची सावली म्हणून अखेर पर्यंतसगळं निमूट सोसायचं न त्याग न मोठेपणाची बिरूदं चिकटेपर्यंत मरायचं हे दिवस जावोत लवकर या देशातल्या स्त्रीमधल्या सर्वांगीण सहनशक्तीचा लवकरात लवकर मृत्यू होवो'' 7 स्त्री आणि पुरुष हे दोन निसर्गतःच दोन प्रकृती आणि प्रवृत्ती आहेत. या दोघांमध्ये ही नैसर्गिक दृष्ट्या शारीरिक ि न्नत्व असले तरी त्यांच्यात इतर बाबी सर्वच समान आहेत. असे असतांना स्त्रीयांनी पुरुषांच्या जात, धर्म, वर्ण, वर्ग, आडनाव, संस्कृती या सारख्या सावलीत का जगावे ? का त्यांची बिरूदे लावावीत ? स्त्रीयांना स्वतंत्र अस्तित्व आहे तिने आपल्या कर्तृत्वाने ते सिद्ध करावे पुरूषांच्या बरोबरीने समतेने जगावे. सहनशीलतेचा अंत करावा असा उदारमत्ववादी व स्त्रीमुक्तीचा त्या विचार प्रकट करतात.

'जिणं आमुचं' हे बेबीताई काबंळे यांचे आत्मकथन आहे. यात प्रामुख्याने धर्मांतरापूर्वीच्या महार समाजाचे, दलित स्त्रीच्या हीनदीन ोगवट्याचे चित्रण केले आहे. तसेच दलित समाजावर लादलेली अस्पृश्यता, गावगाडा, ूकेसाठी करावा लागलेला संघर्ष, प्राणापलिकडे हिंदुधर्माचे पालन, यांचे वास्तवदर्शन यात केलेले आहे. बेबीताई कांबळे आपल्या मनोगतात आत्मकथना मागचा हेतू लिहितात, ''वाचकांनाही लाजण्याचे कारण नाही. कारण पन्नास वर्षाच्या मागील महाराचं हे जिणं प्रत्यक्ष कोणतं होतं, कोणता अनु व होता, आणि गुडघ्यात मान घालून ढसाझसा रडत होता, गुलामीच्या बंधनांनी तो संपूर्ण जखडलेला होता ही अवस्था आजच्या माझ्या मुली–नातवंडांना लेकी–सुनांना दाखविण्याचा एकच हेतू आहे की लाखो वर्षे गुलामगिरीच्या बेड्या हातात अडकवून जगणारी खरी खुरी देशाची लेकरं कसल्या अग्निदिव्यातून बाहेर पडली हे ावी पिढीला कळायला हवे. त्याशिवाय लाखो पिढ्यांनी न केलेलं कर्तव्य एकट्या ीमानं करून दाखविलं हे कळणार तरी कसं'' 8 हजारो वषापासून धर्म, वर्ण, वर्ग, वंशाच्या विषमतेने गुलाम झालेली दलित स्त्री आणि पुरुष यांना बंधमुक्त करण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार आणि कृतीने केले. त्यांनी सर्व संधीवंचिताच्या हातात ारतीय संविधान दिले. त्यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांनी सर्वाच्या जगण्याचे सौंदर्य वाढविले त्यांना बौद्धधम्माची नवी जीवन प्रणाली दिली. त्यांनी सर्व समाजाच्या उन्नयनाचे व जीवन तपासण्याचे प्रमाणशास्त्र सर्व समाजाला दिले. या मानवमूक्तीच्या आवश्वासक लढाईचा प्रत्यय घडवून

देण्यासाठीच त्या जिणं आमुचं लिहितात आणि प्रत्यक्ष– अप्रत्यक्ष स्वसमाज आणि स्वसमाजेत्तरांची कानउघाडणी करीत दलित स्त्रीया सासू–सून, अंधश्रद्धा, दैन्य, दुःख, अज्ञान, रूढी, परंपरा, धर्माने नागवलेली समाज व्यवस्था याचं चित्रण करतात आणि स्त्रियांमध्ये आत्म ान व आत्मजागृती घडवण्याचा प्रयत्न करतात.

''अंतःस्फोट'' हे प्रा. कुमूद पावडे यांचे आत्मकथन असून समस्त स्त्रियांच्या मुक्तीचा मार्ग दलित समाजजीवन, दलित स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण, आपल्याच जातबंधवांकडून मिळालेली वागणूक, स्वजातीतील स्त्रीयांमध्ये असलेली अनुकरणाची विकृती, स्त्री स्वातंत्र्याच्या आड स्त्रीचं रूढीपरंपरेने आलेले दास्य कसे टिकवून ठेवते, अहेवमरण हे तेथील पुरूषी संस्कृतीने धर्माच्या नावाखाली स्त्रीच्या मनावर कसे कोरून ठेवले.स्त्री ही दास्याची शिकार कशी बनली, बौद्ध धम्मात देखील हिंदू धर्मा प्रमाणेच पोटजाती कशा पाळल्या जातात, या सारख्या अनेक विषयाचे वर्णन करतात. त्यातून त्यांची परिवर्तनवादी व प्रबोधनवादी ूमिका म.फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराने प्र ावित झालेली दिसते. समस्त स्त्री दास्याचा प्रश्न असो की स्वसमाज असो यांच्यावर त्या परखड टिका करतात, नि ीय, नि िडपणा, अस्तित्वाचे ान आणि समतामुलक समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे स्वप्न त्यांच्या आत्मकथनातून पाहावयाला मिळते. या संद ति डॉ. अनिल सुर्या लिहितात, ''अंतःकरणातील विचारांचा स्फोट म्हणजे अंतस्फोट होय.'' स्त्री आणि अस्पृश्य स्त्री, स्त्रीला संस्कृतीने दिलेला दर्जा, स्पृश्य आणि अस्पृश्यांच्या जात्यात रडलेली स्त्री, अशा अनेक मौलिक प्रश्नांचे विश्लेषण आणि अनु व प्रस्तुत स्वकथनात आहेत. लेखिकेच्या स्वकथनासोबत विविध लोकांचे, विविध समुहांचे कथन अंतस्फोट मध्ये आहे.घर–परिवार, परिसरातील समूह, समाज, स्त्री यातना स्त्री संघर्ष अशा विविध पैलूंचे यथार्थ दर्शन अंतःस्फोट मध्ये स्पष्टपणे दिसते''9 प्रा. कुमुद पावडे ज्या धर्माने स्त्रीयांवर जाचक बंधने लादली, त्या रूढी परंपरावर त्या कोरडे ओढतात, ''असल्या जाचक धर्माच्या लोकरूढी सोन्याच्या वर्खानं मढविलेल्या असल्या तरी कधीच स्पृहणीय होऊ नयेत. मी जरी पतिसहवासाच्या बाबतीत सुखी होते. तरी इतर बायकांना त्या सहवासाला नरक मानण्याची पाळी यावी? तो नरक वारंवार मिळू दे अशी अयोग्य, मुढ धारणा त्या स्त्रिया बाळगत असल्या तरीपण मला माझं कर्तव्य आहे की नाही? दृष्ट लोकरूढीचा संस्कार मला, त्यातलं वैय्यर्थ कळून आल्यावर देखील मी जपावाच काय म्हणून? आणि त्यालोकरूढीचं क्रुरत्व, वैय्यर्थ मी त्या अज्ञ स्त्रियांना समजावू नको की काय? हे सांगणं स्वकृतीतून व्हावं की ''10 स्वातंत्र्योत्तर काळात शिकलेल्या स्त्रीयांनी स्त्रीयांच्या चळवळी त्यांच्या संघटना, स्त्रीमुक्ती करिता निर्माण केल्या परंतु या स्त्रियांनी मात्र धर्माने निर्मित लोकरूढी, परंपरा, उपवास, दैव, नशीब, व्रतवैकल्ये, वडाच्या झाडास ोवती प्रदक्षिणा घालून सातही जन्मी हाच पती मिळू दे अशी याचना करणे.ही बाब कुमुद पावडे यांना स्त्रीयांच्या जीवनात अधिक विषमता निर्माण करण्यास व पुरूषांच्या मत्तेफ्दारीला पाठबळ देणारा आहे. आणि याला जबाबदार कळूनही न वळलेली आणि संविधानाने दिलेल्या हाकेला 'ओ' न देणारी स्त्रीच कारणी ूत आहे,त्यासाठी त्या स्त्रीयांच्या डोळयात, मनात व मेंदूत झणझणीत अंजनच घालतात.

'मी नंदा' हे आत्मकथन नंदा मांढरे यांचे आहे.त्यांचा प्रेमविवाह दलित साहित्यिक प्रा. डॉ. केशव मेश्राम यांच्या सोबत झाला. मेश्रामांची दुसरी पत्नी आणि ती वेगळया जातीची यातून नंदा मेश्राम यांना आलेला अनु व त्यांनी वर्णन केला आहे. त्या म्हणतात, 'कुणी मैत्रीण म्हणाली, अगं! शिक्षणाने, वृत्तीने, ज्ञानाने, कृतीकर्माने तुम्ही दोघंही पंडितच. तुमचं प्रेम जमणं स्वा ाविकच!मी काहीच बोलले नाही. त्यावर जन्माने मी शहाण्णव कुळी मराठा, ते दलित, मी तिशीतली ते सत्तावन वर्षाचे मी अविवाहित, देखणी ते विवाहित, संसारी, रांगडे, मी विद्यार्थीनी, ते प्राध्यापक, प्रेमाचा साक्षात्कार प्रेमिकांच्या काळजालाहोत असतो, मेंदूला नाही ''11 यात नंदा मेश्राम सुशिक्षित असून सुद्धा त्यांना शहाण्णव कुळी मराठा जातीचा अ िमान असलेला दिसतो. एकीकडे त्यांचे पती आंबेडकरी साहित्य चळवळीतील नामवंत लेखक आहेत. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समतामुलक समाज निर्मितीच्या आड येणाऱ्या जात, धर्म, वंश आदी सर्वच तनाचे निर्मूलन करणाच्या दृष्टीने त्यांनी लेखन केले. पण येथे नंदाताई स्वजातीचा व पतीच्या जातीचा उल्लेख करतात त्यातून त्यांची पारंपरिक स्त्री वृत्ती दिसते अशा पारंपरिक जातीच्या चौकटीत अडकलेल्या आणि जातीच्या अहंकाराने आत्मकथन लिहिणाऱ्या नंदाताई खरेच स्त्री मुक्तीच्या संद ति कोणते उन्नयन करणार? असे असले तरी त्यांनी आंतरजातीय व धर्मीय विवाह केला. यातून त्यांची परिवर्तनवादी ूमिका दिसते.

सिंधूताई सपकाळ यांचे 'मी वनवासी' हे आत्मकथन पतीच्या पत्नीवरील संशयाने, त्याच्या अन्याय, अत्याचाराने आई, वडील, समाज यांच्या विनासहकार्याने सिंधूताईच्या जीवनाचा वनवास अधोरेखित करणारे आहे. त्या म्हणतात, ''बैल मारावी ताशी आणि बायको मारावी तिसऱ्या दिवशी'' असा नवरोबाचा जाच सहन करता जनावरांसारखं जगणं स्त्रियांच्या वाट्याला आले याचे दर्शन त्या घडवितात. तसेच सिंधूताई श्रीमंत दमडाजी आसटकर यांच्या अन्यायविरोधात लढतात आणि त्यांना त्यात यश येतं यातून चवथा वर्ग शिकलेल्या सिंधुताईचे सामाजिक कार्याबद्दलची आस्था निर्देशनात येते. पण पतीच्या संशयाने स्त्रीच्या वाट्याला कसा वनवास येतो. याबद्दल त्या लिहितात, ''बाई ग, तू कुठेही जा वाटल्यास रेल्वेलाईनवर जाऊन मर, मात्र माझ्याकडे येऊ नकोस. कारण तुझा नवरा तुला झालेली मुलगी माझी नाही म्हणतो म्हणून''12 समस्त ारतीय स्त्रियांच्या दुःखाला आणि तिच्या मानसिकतेला छळणारा हा पती संशय स्त्रियांच्या आयुष्याची वाट लावतो अशा वेळी तिचे जन्मदाते सुद्धा तिला मदत करत नाही. या मदतविना तिच्या वाट्याला आलेला वनवास आणि तिने असलेल्या ोगवादाविरूद्ध, अन्याय, अत्याचाराविरूद्ध थोपटलेले दंड आणि स्वसामर्थ्याने स्वतः स्वतःचे सिद्ध केलेले अस्तित्व समस्त स्त्रियांच्या दृष्टीने आदर्शवत ठरणारे असले तरी सिंधूताई पारंपरिक विचारांच्या, खुळया धर्मा िमानाच्या कचाट्यातून बाहेरपडलेल्या दिसत नाही. त्या म्हणतात, ''मला एक व्य वसतिगृह सुरू करायचे आहे, की ज्यात फक्त माणूस घडवला जाईल. राष्ट्रा िमानी, धर्मा िमानी तरूण इथे तय्यार व्हायला पाहिजेत. अशा तऱ्हेनी मला इथला माणूस जागा करायचा आहे. संस्कार पेरायचा आहे.''13 महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी विचाराने आणि संविधानाने दिलेल्या मुल्यांने व पाहिलेल्या स्वप्नाने सिंधूताईचा हा माणूस बनविण्याचा प्रयत्न असलेला दिसत नाही. तर ज्या धर्म व्यवस्थेने माणसाला आंधळे केले, विषमतेने नागविले, स्त्रियांना प्रचंड अन्याय अत्याचारांच्या हवाली केले, तोच धर्म पुन्हा माणसात रूजविण्याचा व त्याचेच संस्कार बिंबविण्याचा चाललेला त्यांचा ध्यास हा परिवर्तनवादी विचारांचा व संविधानाला अ िप्रेत असलेल्या समतेच्या स्वप्नाऐवजी विषम व्यवस्थेवर माणूस उ ा करण्याचे त्यांचे स्वप्न हे पारंपरिक मानसिकतेचे दर्शन घडविणारे आहे.

स्वातंत्रोत्तर स्त्रियांनी मराठी आत्मकथने मोठ्या प्रमाणात लिहिली आहेत. त्यात मिटलेली कवाडे, रात्रंदिन आम्हा, आयदान, माझी मी, मरण कळा, मास्तरांची सावली इत्यादी उल्लेखनिय आहेत. या सर्व स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांनी लिहिलेल्या मराठी आत्मकथनातून स्त्रियांच्या मुक्तीचा आवाज काही अपवाद वगळता बुलंद झालेला दिसतो. या संद िने काही निष्कर्षाची नोंद करणे महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष –

1)स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मकथनातून संविधानाने सर्वांना दिलेले समान हक्क यांची जाणीव स्त्रियांना झाली. त्यातूनच त्यांनी आंतरजातीय, आंतरधर्मिय विवाह केलेत.

2)स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीने जुन्या रुढी परंपरेवर धर्मावर काही अपवाद वगळता घणाघाती आघात करून स्त्रीला मुक्त करण्याचे प्रयत्न केले.

3)स्त्रियांच्या आत्मचरित्राची वाटचाल ही समाजातील बदलत्या ूमिकेशी समांतर राहिलेली आहे.

4)या आत्मकथनातून दलित व जातियवाद्यामुळे झालेला सामाजिक छळ, अत्याचार, दुःख ोगण्याचे दुर्दैव आणि स्त्री म्हणून पुरूषांकडून झालेला अन्याय,

अत्याचार, लैंगीक छळ या दोन जाणिवा अधोरेखित झाल्या आहेत. त्यांनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील अमंगलता मांडली आहे.
5)स्वातंत्र्योत्तर आत्मकथनातील स्त्री ही अधिक मोकळी, आत्मविश्वासी, नि ्य आणि स्वयंप्रेरणेने कार्य करणारी दिसते.
6)स्वातंत्र्योत्तर स्त्री लेखिका स्त्रियांना आत्म ान, स्वावलंबी, स्वतःला गुलाम दासी न समजता आपण एक माणूस आहोत याची जाणीव आत्मकथनातून करून देतात.
7)स्वातंत्र्योत्तर स्त्री लेखिका स्त्रियांना नवऱ्यावर अवलंबून राहण्यातली सुरक्षिततेची वृत्ती व धार्मिक व अंधश्रद्धेचा असलेल्या पगड्याची वैय्यर्थता सांगत असल्यातरी आजची स्त्री स्वतंत्र्यपणे जीवन जगतांना फारशी दिसत नाही.
8)स्वातंत्र्योत्तर स्त्री आत्मकथनातून पुरूषांच्या पुरूषी अहंकार आणि अस्मितेच्या मनोवृत्ती तून स्त्रीयांना सोडविण्याचा प्रयत्न केला पण फारसा बदल झालेला दिसत नाही.
9)स्वातंत्र्योत्तर स्त्री आत्मकथनातून स्त्रीयांचे जीवन अनेक जाचातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला गेला पण स्त्रीयांचे जीवन मोकळे, सुरक्षित, विनादडपणाचे आणि कनिष्ठ दर्जाचे व वागणुकीचेच राहिले आहे.
10)स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीयांची आत्मकथने स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेचा आणि सामाजिक न्यायाचा आविष्कार करणारी आहेत.

संदर्भ–

1) डॉ. कऱ्हाडे स.दा. चरित्र आत्मचरित्रे, मुंबई 1976, पृ. 109
2) वडगबाळकर सौ. श्रुती, मराठीतील स्त्री आत्मचरित्रांचा सामाजिक अंगाने अभ्यास, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रकाशन – 21 ऑक्टो. 2006, पृ. 46
3) वडगबाळकर सौ. श्रुती, मराठीतील स्त्री आत्मचरित्रांचा सामाजिक अंगाने अभ्यास, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रकाशन – 21 ऑक्टो. 2006, पृ. 181
4) वडगबाळकर सौ. श्रुती, मराठीतील स्त्री आत्मचरित्रांचा सामाजिक अंगाने अभ्यास, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रकाशन – 21 ऑक्टो. 2006, पृ. 190
5) मल्लिका अमरशेख, मला उदध्वस्त व्हावयचं, मॅजेस्टिक प्रकाशन, 1984, पृ. 46
6) मल्लिका अमरशेख, मला उदध्वस्त व्हावयचं , मॅजेस्टिक प्रकाशन, 1984, पृ. 84
7) मल्लिका अमरशेख, मला उदध्वस्त व्हावयचं, मॅजेस्टिक प्रकाशन, 1984, पृ. 111
8) कांबळे बेबीताई, जीणं आमुचं, रचना प्रकाशन,पुणे 1986, मनोगतातून
9) सूर्या डॉ. अनिल, आंबेडकरी स्वकथनेः एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती ऑक्टो. 1996, पृ. 274
10) पावडे, प्रा. कुमूद, अंतःस्फोट, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, 1981, पृ. 4
11) गरूड श्यामल, दलित स्त्री आत्मकथने, मिताली प्रकाशन, पुणे पहिलं कथन 6 डिसें. 2010, पृ. 63
12) सपकाळ सिंधुताई, मी वनवासी, सिंधुताई सपकाळ प्रकाशन, 1990, पृ. 12
13) सपकाळ सिंधुताई, मी वनवासी, सिंधुताई सपकाळ प्रकाशन, 1990, पृ. 192.

प्रा. डॉ. युवराज श्रीराम मानकर
मराठी वि ाग , शिवशक्ती कला, वाणिज्य महाविद्यालय, बा ुळगांव ,
जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र)

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org